

Çulım Türkleri ve Dilleri

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİYILMAZ
TL3064 Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Lehçelerinin
Tarihsel Grameri

Kuzeydoğu Türklüğünün bir parçasını oluşturan ve ana dili konuşur sayısının önemli derecede azalmasına bağlı olarak tehlike altında olduğu kabul edilen Çulım Türklerinin dillerinin Sibirya'daki Türk halkları içinde varlığını koruma konusunda en güç koşullara sahip olduğu söylenebilir.

Daha önce Çulım nehri boyunca nehrin iki tarafında varlığını sürdüren Çulım Türkleri bugün sadece Orta Çulım nehri vadisinde ve sadece iki rayonda yaşamaktadırlar: Tomsk bölgesindeki Tegüldet (Tegyuldet) rayonu ve Krasnoyarsk bölgesindeki Tühtet (Tyuhtet) rayonu. Söz konusu rayonlarındaki hiçbir yerleşim noktasında yerli halk çoğunluğu teşkil etmemektedir. 1996 yılında yapılan bir araştırmada Çulım Türklerinin nispeten yoğun olarak yaşadıkları köyler Tegüldet Rayonu'nda Verh. Skoblino, Novoşumilovo, Kuyan Gar', Bely Yar köyleri, Tühtet Rayonu'nda ise Paseçnoye ve Çındat köyleri olarak belirlenmiştir. 2010 nüfus sayımlarına göre Rusya Federasyonu genelinde yaşayan Çulım Türklerinin sayısı 355'tir. 2010 verilerine göre Çulım Türkçesini bilen sadece 17 kişidir (%4,78). 10 kişi ise anadili sayar (%3).

Gerek Rusça gerekse kendi dillerinde Çulım Türkleri için kullanılan çok çeşitli adlandırmalar vardır: *Hakası, İsaşnye, ulımtı, Tatarı, İnorodtı, ulımskiye Hakası, Priulımskiye hakası, ulımskiye tatarı, Pisting kijiler, İyus kijiler, Tadarlar, Meletskiye tatarı* vb. ulım Türkleri 1990'lı yıllara kadar olan nüfus sayımlarında *Hakas* olarak kaydedilmişlerdir. Daha sonra Çulım Türkleri arasında kendini ayrı bir etnik grup olarak sayma eğilimi ağırlık kazanmıştır Çulım Türkleri Kerik, Ketsik ve Çulım olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. İlk iki grup artık yoktur. ulım Türkçesi bugün sadece Orta Çulım vadisinde konuşulmaktadır. ulım Türklerinin etnik olarak oluşumunda Hantı (Ostyak) veya Selkup ve/veya Ketlerin veya Ara Pumpokol gibi Yenisey dillerini konuşan halkların katkıları olduğuna dair görüşler vardır. Bu grupların 12-13. yüzyıllarda Trkleştğini düşünmektedirler. Teleüt, Sibirya Tatarları, Yenisey Kırgızları, Kazaklar ve diğer Kıpçak halkları gibi başka Türk halklarının da Çulım Türklerinin oluşumunda katkısı olduğu düşünölmektedir.

Ruslarla ilk temaslarla birlikte etnodemografik süreçler işlemeye başlamış, ancak bu süreçlerin etkileri en çok Sovyetler Birliği sonrasında gözlemlenmiştir. XIX. yy. ve XX. yy. başlarında tarım alanlarının Rus nüfus tarafından ele geçirilmesi, SSCB dönemindeki yerleşim politikaları sonucunda Çulım Türkleri büyük ölçüde Rus nüfus içinde asimile olmuştur XVIII. yüzyıl kaynakları Çulım Türklerinde balıkçılık, avcılık, toplayıcılığın ve kısmen tarım (arpa, yulaf, çavdar vb.) ve çok az büyükbaş hayvancılığın (inek, at) gelişmiş olduğunu kaydetmektedirler (L'vova, Tomilov 2006: 139-162; Nasilov 2002: 251). 30'lu yıllarda bu bölgelerde büyük kolhoz ve sovhozların kurulması ve Rusların gelişi ile Çulım Türkleri geleneksel uğraşlarını bırakıp Rus tipi tarım ve hayvancılığa yönelmişlerdir.

Çulım Türklerinin etnik sınırlarının içine 1930'lu yıllarda mal varlıklarından mahrum bırakılıp sürülenlerin yerleştirilmesi, daha sonra bu bölgede orman endüstrisinde çalışmak üzere gelen işçi akınıyla bölgenin nüfusu büyük ölçüde artmış, ancak yerli nüfusun oranı giderek düşmüştür. Çulım Türkleri avcılık, balıkçılık, toplayıcılık gibi geleneksel üretim ve geçim kaynaklarını neredeyse tamamen bırakmışlardır. Bu bölgede orman endüstrisinin gelişmesi ile yabani hayvanlar azalmış, nehirlerde balık avlanması yasaklanmıştır. Bugün işsizlik ve yoksulluktan yine de halkın %79,2'si balıkçılıkla uğraşmaktadır.

Çulım Türkçesinin yazısı bulunmamaktadır. Daha önce Çulım Türkleri Hakas olarak kaydedildiği için Çulım Türkleri için bir yazı sistemi oluşturulması ihtiyacı hissedilmemiş, ayrıca Hakas yazı dilinin yaygınlaştırılması için de bir çaba gösterilmemiş, dolayısıyla Çulım Türkleri Hakas yazı dilini kullanmamışlardır. Bugün de Çulım Türkçesinin okulda öğretimi ile ilgili bir uygulama yoktur.

Çulım Türkleri kesin bir şekilde Rusçayı daha iyi bilmekte ve daha çok kullanmaktadır. Çulım Türkçesi ancak günlük iletişim alanında işlerlik göstermektedir. 17. Yüzyıldan bu yana Ruslarla ilişki halinde bulunan Çulım Türklerinin hepsi de Rusçaya hâkimdir. Bütün Çulım Türkçesini bilen iki dilli Çulımların hepsi de hem konuşma hem de yazı dili olarak Rusçayı kullanmaktadır. Bir yazı sistemi bulunmayan Çulım Türkçesi okullarda da öğretilmemektedir.

1996 yılında yapılan araştırmanın sonuçlarına göre Çulım Türklerinde aile içi iletişim dili olarak bile Çulım Türkçesinin kullanım oranı oldukça düşüktür.

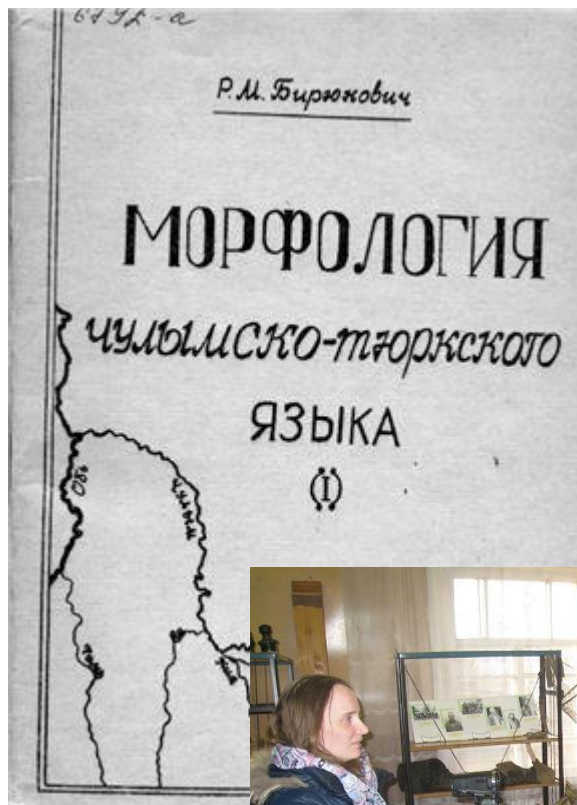
Çulım Türkçesinin düzenli ve başlı başına incelenmesi çalışmaları 1946 yılında Andrey Petroviç Dul'zon ile başlamıştır. Dul'zon'un çalışmalarını öğrencisi Rimma Mahmutovna Biryukoviç devam ettirmiş, çalışmalarıyla Orta Çulım ağzına dayalı olarak Çulım Türkçesinin Türk dili alanındaki yerini belirlemiş, Çulım Türkçesini bütün yönleriyle incelemiştir. Çulım dilinin ve geleneksel hayatının kaybolmaya yüz tutmasıyla birlikte 1990'lı yılların ortalarına kadar Çulım Türkçesinin konumu, belgelenmesi ve incelenmesine yönelik büyük çaplı çalışmaların yapılmadığı dikkati çeker. 2000'li yıllardan itibaren Tomsk Devlet Pedagoji Üniversitesi öğretim üyesi Valeriya Mihaylovna Lemskaya Çulım Türkçesi üzerine çalışmalarıyla dikkat çekmektedir. Lemskaya'nın Çulım Türkçesinin belgelenmesi ve çeşitli açılardan incelenmesi üzerine onlarca çalışması vardır.

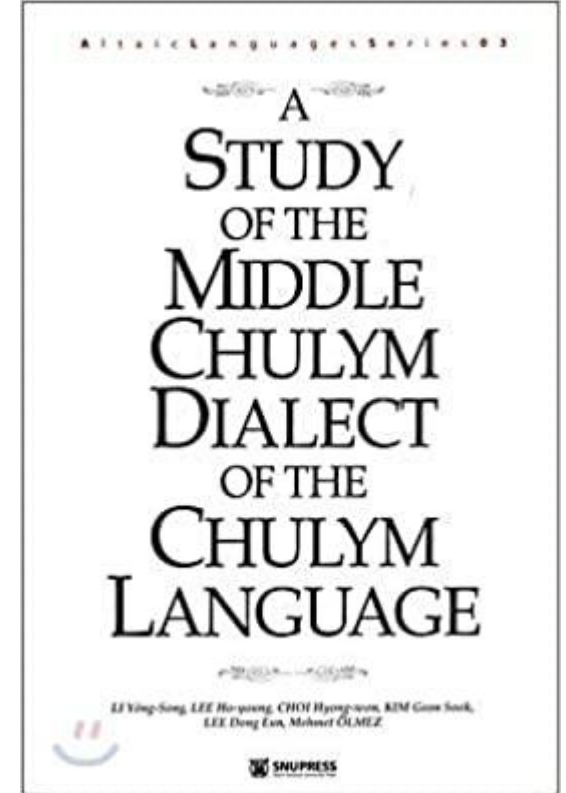
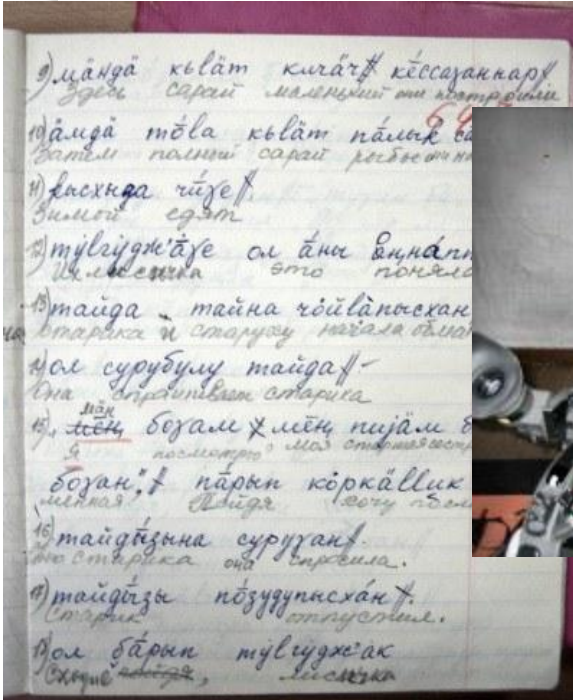

Андрей Петрович
Дульзон

Çulım Türklerinde gözlenen yoğun etnik süreçler Rusya dışından da bilim adamlarının da dikkatini çekmektedir. Amerikalı dilbilimciler Dr. Gregory Anderson ve Dr. K. David Harrison (2003), Türkiye’den Mehmet Ölmez’in de katıldığı Koreli bilim adamları ekibi LI Yong-Song, LEE Ho-young, CHOI Hyong-won, KIM Geon Sook, LEE Dong Eun’un çalışmaları (2008) Çulım Türkçesinin belgelenmesi ve incelenmesi bakımından önemli çalışmalardır.

Çulım Türkçesi Gramerleri

Дульзон А. П. Чулымские татары и их язык // Уч. зап. Томского гос. пед. ин-та. Т. IX. 1952. С. 76–211.

Бирюкович Р.М. Морфология чулымско-тюркского языка. Часть I. Категория имени существительного, М.: ИЯ АН СССР, 1979. — 90 с.

Бирюкович Р. М. Строй чулымско-тюркского языка 10.02.06. Тюркские языки: дис. ... д-ра филол. наук. М., 1980. 404 с.

Бирюкович Р. М. Морфология чулымско-тюркского языка. Ч. II. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1981. 184

Anderson, Gregory D. S. and K. David Harrison (forthcoming). Ös til (Middle and Upper Chulyum dialects): Towards a comprehensive documentation. *Turkic languages*.

Harrison, K. David & Gregory D. S. Anderson (2003). Middle Chulyum: Theoretical aspects, recent fieldwork and current state. *Turkic Languages* 7/2.

LI Yong-Song, LEE Ho-young, CHOI Hyong-won, KIM Geon Sook, LEE Dong Eun, Mehmet OLMEZ , A Study of the Middle Chulyum Dialect of the Chulyum Language, Seoul : Seoul National University Press, 2008.

Bugün Çulım Türkçesinin iki ağzı bulunmaktadırdır. 2011 yılında son konuşurunun ölmesiyle bugün kaybolmuş olan ve Y- ağzı olarak bilinen ve Baraba Tatarcasına yaklaşan Aşadı Çulım ağzı ile Hakas Türkçesine yakın olan ve  ağzı olarak bilinen Orta Çulım ağzı.

Yeji, ibi, Yatsi, Ketsik ve Kerik alt ağızları da bulunan Aşadı Çulım ağzının Ketsik, Kerik ve Yatsi ağızları daha 1940'lı yıllardan önce yok olmuştur.

ulım Türkçesi genel olarak Kıpçak grubu özelliklerini taşıyan bir lehçedir.

ulım Türkçesinin bugün yaşayan Orta Çulım ağzının da iki alt ağzı bulunur: Tegüldet rayonuna bağlı köylerde konuşulan Total ağzı ile Tuhtet rayonuna bağlı Pasenoye köyünde konuşulan ağız.

Çulım Türkçesinin Başlıca Ses Bilgisi Özellikleri

- 1) Çulım Türkçesinde diğer Sibiryalı grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi iki ünlü arasındaki /g, ɣ, ñ, y, r/ gibi damak, art damak ya da akıcı seslerin erimesiyle ortaya çıkan uzun ünlüler vardır. Ancak Aşağı Çulımda bu uzunluklar yükselen diftong biçimindedir:

OTü. *söñük > OÇ. *sö:k* // AÇ *süök* “kemik”; OTü. *soyuq* > OÇ *so:q* // AÇ **suaq** “soğuk” vb.

Ayrıca R.M. Biryukoviç bazı sözcüklerde birincil uzunlukların da korunduğunu tespit etmiştir: *ö:t* “safra”, *ö:ç* “kötü”, *ü:n* “ses”, *qa:t* “karı, eş”, *ta:s* “kel”, *pe:jik* “beşik”, *ö:s* “kendi” vb.

2) Tek ve çok heceli sözcüklerin sonundaki Otü. *-g/γ sesi korunur, çoğunlukla Hakas Türkçesindeki gibi sızıcılaşmış olarak bulunur:

*ya:γ > çağ “yağ”, *ba:γ > pağ “bağ”, *uluγ > OÇ. uluγ “büyük”, *attıγ > attığ “adlı”, *yadaγ > çazağ “yaya”, *yılıγ > cılığ “ılık, sıcak”.

3) Söz başı *y- ünsüzü Orta Çulım ağzında ç-‘ye gelişirken Aşağı Çulım ağzında korunmuştur: *yo:l- > OÇ çol // AÇ yol “yol”; *yer > OÇ. çer // AÇ. yer “yer”; *yo:q > OÇ çoq // AÇ yoq “yok” vb.

4) Söz başında b- ünsüzü Hakas ve Şor Türkçesinde olduğu gibi p-‘ye gelişir: *bo:l- > pol- “olmak”, *bar- > par- “gitmek”, *bis > pis “biz”, *ba:y > pay “zengin” vb. Ancak içinde genizsil seslerin bulunduğu örneklerde *b > m değişmesi olabilir * *ben > men “ben”, *büñüz > mü:s “boynuz”, *burun > murun, purun “burun” vb.

5) Kelime içi ve sonu /d/ ünsüzü Hakas ve Şor Türkçelerinde olduğu gibi /z/ sesine gelişmiştir. Kelime sonunda ise ötümsüzleşerek /s/ olur: *koda > qoza “tavşan”, *adaq > azaq “ayak”, *adyır > asqır “aygır”, *yadaγ > çazağ “yaya”, *tod- > tos- “doymak” vb.

- 6) Söz sonunda ve hece sınırlarında bulunan /*ç/ ünsüzü /korunur: *kü:ç > küç “güç”, *aç- > aç-“açmak”, *a:ç > aç “aç, acıkmış”, *ağaç > ağaç “ağaç”, *iç- > “içmek” vb.
- 7) /ç/ ünsüzü iki ünlü arasında kaldığında ise korunur ya da ötümlüleşir: *ke:çe > keçe, kece “dün”
- 8) Söz başında *ç > ş- değişmesi olur: *çom- > şom- “yıkanmak”, *taşığ- > çığ- > şığ- “çıkma”, *çap- > şap- “biçmek”
- 9) *ş ünsüzü iki ünlü arasında kaldığında ötümlüleşir: *eşik > ejik “kapı”, *tişi > tiji “dişi”, *üşüt- > üjüt- “üşütmek” vb.
- 10) Söz sonunda -ş ünsüzü korunur: *ta:ş > taş “taş”, *baş > paş “baş”, *quş > quş “kuş” vb.

Biçim bilgisi Özellikleri:

- 1) Diğer Sibiryalı grubu Türk lehçelerinde olduğu ilerleyici benzeşme sonucunda bazı eklerin sözcüğün son sesine dayalı olarak ortaya çıkan ötümlü, ötümsüz ve genizsil ünsüzlerle başlayan çok sayıda eşbiçimleri vardır. Örneğin Çokluk eki +LAR'ın +lar/+ler, +nar/+ner ve +tar/ter eşbiçimleri bulunur. İlgili ve belirtme durumunun +tiñ/+tiñ ve +niñ/ +niñ, belirtme durumunun +tı/+ti ve +nı/+ni eşbiçimleri vardır.
- 2) Çulım Türkçesinde İlgili durumu, belirtme durumu ve yönelme durumu diğer Güney Sibiryalı Türk lehçeleri gibi Kıpçak grubundaki gibi +NIñ , +NI ve +QA biçimindedir.
- 3) Diğer Güney Sibiryalı lehçelerinden farklı olarak gelecek zaman +IIQ eki ile yapılır: Ekin başındaki l- sesi pek çok durumda düşer: *içikim* "içeceğim", *parıqsıñ* "gideceksin", *kellik* "gelecek", *kellikter* "gelecekler".
Daha seyrek olarak aynı işlevde -GAç kullanılır: *çayyaç* "yağacak", *uzaaçım* "uyuyacağım", *alyaçım* "alacağım" vb.

- 4) Geçmiş zaman Kıpçak grubu leheelerdeki gibi –GAn eki ile yapılır: *atqam* “attım”, *kelgen* “geldi” vb.
- 5) Diğer Sibirya grubu lehçeler ve Kırgız Türkçesinde olduğu gibi henüz gerçekleşmemiş eylemleri bildiren -GALAQ eki vardır: *kelgelek* “henüz gelmedi”.
- 6) Emir kipinde, 2. teklik kişide –GIL eki kullanılır: *parbayıl* “gitme”:
men alim, sen al/ alyıl, ol alzın, pis alibıs, siler a:lış, polar alsın(nar).

Söz Varlığı Özellikleri

Çulım Türkçesi 17. yüzyıldan itibaren Rus dilinin etkisine maruz kaldığından, çok sayıda Rusça alıntı sözcük vardır. Bunların bir kısmı Çulım Türkçesinin ses özelliklerine uymuştur: Ru. *vorota* > *porota* “kapı”, Ru. *ogorot* > *agrat* “sebze bahçesi”, Ru. *stol* > *ustal* “masa” vb.

Söz varlığı bakımından da Orta Çulım ağzı Hakas Türkçesine daha yakındır.

Aşağı Çulım Tü. *it*, Orta Çulım *aday* “köpek”
ayu *moğalaq* “ayı” vb.